

**ՀԱՅՈՑ ԶԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ «ՄԵԿ ՀԱՅ՝ ՄԵԿ ՈՍԿԻ»
ՓՐԿՈՒԹՅԱՆ ԱՌԱՔԵԼՈՒԹՅԱՆ ՁԵՎԱՎՈՐՄԱՆ ՀԱՐՑԵՐԻ ՇՈՒՐՋ**

Գոհար Խանումյան

Որբահավաք առաքելության ձևավորման պատճառները

Հայոց ցեղասպանության իրագործման սկզբից կանայք¹ և երեխաները, ովքեր երիտթուրքական իշխանությունների կողմից դիտարկվում էին իբրև առանձին թիրախային խումբ, ենթարկվեցին բազմաթիվ փորձությունների²։ Թուրք, քուրդ, չերքեզ տղամարդիկ և կանայք, ինչպես նաև թուրքական բանակի զինվորներն ու սպաները տեղահանության ճանապարհին առևանգում էին բազմաթիվ հայ երեխաների, կանանց և սովորաբար վաճառում Օսմանյան կայսրության տարբեր քաղաքների ու մարդաշատ բնակավայրերի ստրկական շուկաներում։ «Երեխաները «կամավոր կերպով» հանձնվում էին մահմեդական ընտանիքներին կամ գնվում ճանապարհի վրա, առևանգվում, ինչի վրա պաշտոնյաներն աչք էին փակում, կամ խլվում ու վաճառվում էին ստրկության։ Շարասյուններն ուղեկցող ժանդարմների համար հայ աղջիկների ու կանանց առքուվաճառքը (trafficking) եկամտի ամենակարևոր աղբյուրներից մեկն էր»³։ Ստրկության վաճառված հայ երեխայի, կնոջ արտաքին և ֆիզիկական տվյալներից կախված՝ որոշվում էր գինը. մեկ բուռ ալյուրից մինչև մի քանի օսմանյան ոսկի։ Որբախույզ Հայկ Թորանյանը, անդրադառնալով այս ցավալի իրողությանը, գրում է. «Ուրֆայի ամենօրեայ շուկան դարձած էր մանուկներու պազար. ամենէն գեղեցիկ տղան կը ծախուեր 10 դրուշի»^{4,5}։

1915-16թթ. մեծ թվով հայ երեխաներ, երիտասարդ կանայք հայտնվեցին մահմեդական ընտանիքներում։ Նոր միջավայրում նրանք ապրում էին իրավագույրկ վիճակում, հաճախ ազգային պատկանելության համար ենթարկվում նվաստացումների և ֆիզիկական բռնության։ Մահմեդական ընտանիքներ, հարեմներ վաճառված հայ երեխաները, կանայք բռնի իսլամացվում էին՝ ստանալով

¹ «Կին» բառի փոխարեն Թաներ Աքչամն օգտագործում է «հասուն աղջիկներ» բառակապակցությունը՝ այդ կերպ ցանկանալով շեշտը դնել նրանց տարիքային շեմի վրա։ Տե՛ս Աքչամ Թ., *Երիտթուրքների գործած ոճի՝ մարդկության դեմ. Հայոց ցեղասպանությունը և էթնիկ զրկումները Օսմանյան կայսրությունում*, Թարգմանեց Հասմիկ Հարությունյանը, Երևան, 2015, էջ 384։

² Որոշ ուսումնասիրողների կարծիքով հայ երեխաները և հատկապես կանայք Հայոց ցեղասպանության տարիներին տղամարդկանց հետ համեմատած ենթարկվեցին ավելի բազմաթիվ փորձությունների։ Տե՛ս Miller D. E., Miller Touryan L., *Survivors, an Oral History*. University of California Press, 1999, էջ 94։

³ Մեքքերվադ է Աքչամ Թ., *նշվ. աշխ.*, էջ 388։

⁴ **Ղրուշ** կամ **դուրուշ**՝ թուրքական դրամական միավոր, մանրադրամ։

⁵ 1915. *աղետը եւ վերածնունդ*, հեղինակ՝ աղետէն վերապրողներ, կազմ. Լևոն Մեսրոպ, Փարիզ, 1952, էջ 73։

մահմեդական անուններ: Այսինքն՝ նոր միջավայրում նրանք հարկադրաբար կորցնում էին հայկական ինքնությունը⁶: Ինչպես իրավացիորեն նշում է պատմաբան Թաներ Աքչամը. «... անկախ իրենց ընտրած միջոցներից՝ իթթիհադականները ջանացել են հայերի մնացուկները պահել կառավարելի մակարդակի վրա: Պետք է արգելվեր վերապրածների հավաքական գործունեությունը և ազգության ու մշակույթի պահպանումը»⁷:

1916 թ. Կովկասյան ճակատում ռուսական զորքերն ազատագրեցին Արևմտյան Հայաստանի որոշ բնակավայրեր՝ Էրզրումը, Տրապիզոնը, Բիթլիսը. այս գործում մեծ ներդրում ունեցան հայկական կամավորական ջոկատները: Հայրենիքի մի հատվածի ազատագրումը նոր հույսեր արթնացրեց արևմտահայության շրջանում: Նրանց մի հատված վերադարձավ հայրենի ավերված բնակավայրեր: Այդ օրերին հայապահպանության կարևոր խնդիրներից էր հայության բեկորների մի սովոր հատվածի՝ մահմեդական ընտանիքներում, հարեմներում (հաճախ բռնի) պահվող հայ կանանց և երեխաների՝ հայկական միջավայր վերադարձնելը: Այդ առաքելությունը ստացավ որբահավաք անվանումը:

«Որբահավաք» բառի բացատրությունն առաջին անգամ հանդիպում է Էդ. Ադայանի բացատրական բառարանում⁸: Համանման իմաստ ունեն նաև «հայահավաք» և «ազգահավաք»⁹ բառերը, որոնք քննարկվող ժամանակահատվածում օգտագործվել են որպես հոմանիշներ: Ընդ որում հարկ է նշել, որ «որբահավաք» առաքելությունը տարիքային կամ սեռային որոշակի սահմանափակումներ չի ունեցել: Որբահավաքի շնորհիվ ազատագրվածները ինչպես երեխաներ էին (հաճախ ծնողազուրկ), այնպես էլ չափահաս հայ կանայք և տղամարդիկ: Մահմեդական գերությունից իրենց հայրենակիցներին ազատագրող անհատները կոչվում էին *որբախոյզներ* կամ *որբեր հավաքողներ*:

Որբահավաք առաքելությունը սկսվեց 1916-1917 թվականներին Արևմտյան Հայաստանի՝ ռուսական զորքերի կողմից օկուպացված տարածքներից՝ հետագայում տարածվելով Օսմանյան կայսրության գրեթե բոլոր հատվածներում: Եթե սկզբնական շրջանում որբահավաք աշխատանքներն իրականացվում էին անհատների կողմից, ապա զինադադարից հետո ավելի կազմակերպված բնույթ կրեցին. դրանք սկսեցին իրականացնել հայկական նպաստամատույց կազմակերպությունները և հայոց եկեղեցին նախ՝ Կ.Պոլսում և նրա հարակից շրջաններում, ապա նաև կայսրության այլ հատվածներում, որտեղ աստիճանաբար սկսում էին վերադառնալ հայության բեկորները, ինչպես նաև Կովկասում՝ Ռուսական

⁶ Մանրամասն տե՛ս Kurt Ü., “Cultural Erasure: The absorption and Forced Conversion of Armenian Women and Children, 1915-1916”, *Etudes Arméniennes Contemporaines*, vol. 7, 2016, էջ 79:

⁷ Աքչամ Թ., *նշվ. աշխ.*, էջ 359:

⁸ Որբահավաք- ած., որբերին հավաքող, ապաստան տվող: Տե՛ս Արդի հայերենի բացատրական բառարան. Էդուարդ Բագրատի Ադայան: «Հայաստան» հրատարակչություն, Երևան, 1976, էջ 1147:

⁹ Տե՛ս Սասունի Կ., *Թրքահայաստանը Ա. Աշխարհամարտի ընթացքին (1914-1918). թրքահայոց զաղթաշարժերը և անոնց դերը Հայաստանի Հանրապետության կազմության մեջ*, Պեյրուք, 1966, էջ 103:

կայսրության տարածքում: Գերությունից հայրենակիցների ազատագրումն իրականացվում էր փրկագնման կամ փախուստի¹⁰ կազմակերպման եղանակներով:

Հայապահպան այս առաքելության հենց սկզբից պարզ դարձավ, որ փրկության կարիք ունեն ոչ միայն մահմեդական գերության մեջ հայտնված հայերը, այլև անմարդաբնակ, ավերակ վայրերում ապաստանած խնամագուրկ հայ երեխաները, որոնց հայտնաբերման համար ստեղծվում էին հատուկ հետախուզական խմբեր: Այս երեխաների փրկության հարցը դարձավ որբահավաք առաքելության առանձին ուղղություն:

«Մեկ հայ՝ մեկ ոսկի» կարգախոսը և փրկության հանգանակության կազմակերպումը

Որբահավաք առաքելության հենց սկզբում ձևավորվեց «մեկ հայ՝ մեկ ոսկի» կարգախոսը, որը կարճ ժամանակահատվածում վերաճեց համահայկական փրկության ծրագրի: Այն նպատակ ուներ փրկելու ֆիզիկական ոչնչացման և ուժացման եզրին կանգնած հայության բեկորներին: Կարգախոսն առաջին անգամ շրջանառության մեջ դրեց հայ ազատագրական շարժման նշանավոր գործիչ, հայդուկապետ Սեբաստացի Մուրադը¹¹ Երզնկայում՝ 1916 թ. ամռանը¹²: Կարճ ժամանակ անց նրա հետախուզական խմբերի հաղորդած տեղեկությունների հիման վրա ակնհայտ դարձավ, որ մահմեդական գերության մեջ գտնվող հայերի թիվն անցնում է մի քանի տասնյակ հազարը, ընդ որում այդ թիվը վերաբերում էր միայն ռուսական ռազմական վերահսկողության ենթակա շրջաններին: Մուրադն իր զինակից ընկերների՝ Կայծակ Առաքելի, Մեպուհի հետ առաջին հերթին սկսեց բանակցություններ վարել Դերսիմի, Էրզրումի, Երզնկայի քուրդ աշիրեթապետների հետ և խոստացավ մեկ հայի համար մեկ օսմանյան ոսկի գլխագին: Նրանց փրկագնելու համար անհրաժեշտ էր ստեղծել համահայկական հանգանակության ֆոնդ՝ «մեկ հայ՝ մեկ ոսկի», ինչի վերաբերյալ հայտարարություն տրվեց Թիֆլիսում տպագրվող հայկական թերթերում¹³: «Արմյանսկի վեստնիկ»-ում 1916թ. սեպտեմբերից սկսած՝ պարբերաբար հատուկ պյունակում տպագրվում էին «Մեկ հայ՝ մեկ ոսկի» ֆոնդին հանգանակություն կատարած բարերարների անունները¹⁴: Շաբաթաթերթում նշվում էր. «Կովկասի հայկական թերթերի խմբագրություններում բացվել է քրդական գերությունից հայ գաղթականներին ազատագրելու հանգանակության ֆոնդ, որոնց [գաղթականներին-Գ. Խ.] կյանքի գինը քուրդ «բարեգործների» կողմից հայտարարվել է մեկ թուրքական լիրա (18

¹⁰ Փախուստի կազմակերպիչները հիմնականում քրդերն էին, ինչի համար նրանք հայկական կողմից վարձատրվում էին:

¹¹ Սեբաստացի Մուրադ (Մուրադ Խրիմյան)-(1874, Սեբաստիա-1918, Բաքու), հայ ազգային-ազատագրական պայքարի նշանավոր գործիչ, հայդուկապետ:

¹² Տե՛ս Միրմէնեան Գ., *Երզնկա*, Գահիրե, 1947, էջ 411: Տե՛ս նաև Սասունի Կ., *նշվ. աշխ.*, էջ 112: Տե՛ս նաև *Армянский вестник*, № 30, 1916, էջ 18:

¹³ Մեպուհ, *Էջեր իմ յուշերեն*, Պոսթրն, 1925, էջ 292: Տե՛ս նաև Սասունի Կ., *նշվ. աշխ.*, էջ 112: Տե՛ս նաև Միրմէնեան Գ., *նշվ. աշխ.*, էջ 411:

¹⁴ Տե՛ս *Армянский вестник*, № 33, 1916, էջ 20:

ռուրլի փոխարժեքով՝ մեկ հոգու համար)»¹⁵: Հանգանակությունները կատարվում էին ռուսական ռուրլով: 1916-ին մեկ օսմանյան ոսկին համարժեք էր 18 ռուրլու:

Արդեն 1916 թ. աշնանը Ռուսական կայսրության տարբեր հայաշատ քաղաքներում սկսեցին կազմակերպվել հանգանակություններ մահմեդական գերությունից հայերի փրկագնման օգտին: Կիսլովոդսկում հայազգի հայտնի հասարակական գործիչ Գր. Չալխուշյանը¹⁶ երկու օրվա ընթացքում հավաքեց 45.000 ռուրլի¹⁷: Բաքվում տպագրվող «Արեւ» պարբերականը հաղորդում է, որ օգոստոսի 1-18-ն ընկած ժամանակահատվածում «Մեկ հայ՝ մեկ ոսկի» ֆոնդի համար Բաքվի հայ համայնքի կողմից հանգանակվել է մոտ 3500 ռուրլի, որից 2000 ռուրլին փոխանցվել է Մեսրոպ Տեր-Մովսիսյան եպիսկոպոսին¹⁸՝ այն անհապաղ Մեպուհին և Մուրադին հասցնելու համար¹⁹: Հանգանակված գումար ուղարկվում էր Մոսկվայի «Արմյանսկի վեստնիկ», Թիֆլիսի «Հորիզոն» և Բաքվի «Արեւ» թերթերի խմբագրություն: Թիֆլիսում հանգանակության գործն արդյունավետ կազմակերպելու համար միավորվեցին բոլոր հայանպաստ միությունները՝ Մեսրոպ եպիսկոպոսի գլխավորությամբ²⁰:

Ի դեպ, հայերին մահմեդական գերությունից ազատագրելու ֆոնդին հանգանակություն էին կատարում ոչ միայն Կովկասում, Ռուսաստանում ապրող հայերը, այլև օտարազգիները՝ ռուսները, վրացիները և այլն: Ուշագրավ է, որ «Մեկ հայ՝ մեկ ոսկի» ֆոնդի համար հանգանակություն է կազմակերպվել անգամ հեռավոր Ճապոնիայում՝ տեղի հայ համայնքի ջանքերով²¹: Երբեմն մարդիկ բերում էին իրենց ոսկյա զարդերը՝ ադամանդյա մատանի, թնոց, ապարանջան²²: Հանգանակությանը մասնակցում էին նաև երեխաները: Շատ հուզիչ է Աստրախանում բնակվող փոքրիկ հայ աղջկա նամակը «Արմյանսկի վեստնիկ»-ի խմբագրությանը. «Հարգելի՛ պարոն Ամիրյան, չուզենալով հետ մնալ եղբայրներիցս, ես էլ եմ ցանկանում ազատել 5 մարդ և ահա ուղարկում եմ 90 ռուրլի: Շատ կցանկանայի իմանալ, եթե հնարավոր է, ազատվածների անունները. 2-րդ դասարանի աշակերտուհի՝ Վարդուհի Մամուսյան»²³:

¹⁵ *Армянский вестник*, № 30, 1916, стр. 18.

¹⁶ Գրիգոր Չալխուշյան (1861, Նոր Նախիջևան-1931, Դոնի Ռոստով)-հասարակական գործիչ, պատմաբան, իրավաբան: Հայաստանի Հանրապետության ներկայացուցիչը Դոնում (1919): Հայկական Կարմիր խաչի կենտրոնական վարչության նախագահ (1920):

¹⁷ *Армянский вестник*, № 30, 1916, стр. 18.

¹⁸ Տեր-Մովսիսյան Մեսրոպ (ավագանի անունը՝ Փարսադան), Մեսրոպ Մագիստրոս (1865, գ. Շիկահող, այժմ՝ ՀՀ Սյունիքի մարզ-1939, Երևան)- արքեպիսկոպոս, հայազետ, հասարակական գործիչ: 1913-ին կարգվել է Վիրահայոց թեմի առաջնորդ, 1914-ին ազգային բյուրոյի պատվավոր նախագահն էր, հայ կամավորական ջոկատների նախաձեռնողը: 1916-ին Աստրախանի թեմի հոգևոր առաջնորդն էր: Մանրամասն տե՛ս «*Քրիստոնյա Հայաստան*» *հանրագիտարան*, գլխ. խմբ.՝ Հովհ. Այվազյան, «Հայկական հանրագիտարան» հրատ., Երևան, 2002, էջ 1012:

¹⁹ «*Արեւ*» օրաթերթ, 24 օգոստոսի, № 186, 1916, էջ 4:

²⁰ *Армянский вестник*, № 34, 1916, стр. 24.

²¹ *Армянский вестник*, № 45, 1916, стр. 17.

²² *Армянский вестник*, № 36, 1916, стр. 18.

²³ *Армянский вестник*, № 40, 1916, стр. 15.

Մահմեդական գերությունից իրենց հայրենակիցներին ազատագրելու համար 1916 թ. նոյեմբերի դրությամբ հանգանակվեց շուրջ 200 000 ոռուլի²⁴: «Արմյանսկի վեստնիկ»-ի համարներից մեկում հոդվածագիրը «Մեկ հայ՝ մեկ ոսկի» խորագրով հոդվածում ցավով գրում է. «20-րդ դարի համար անհավատալի իրականություն է. մարդկանց՝ հայերի վաճառքը հայտարարված է, ու մենք՝ նրանց արյունակից և հոգևոր եղբայրները, քաղաքացիական ազատ հայերս, շտապում ենք մաքրել նրանց վրայից ստրուկի խարանը, ինչին նրանք երբևիցե արժանի չեն եղել. ինչ է արված մեր կողմից: «Հորիզոն», «Արեւ» «Արմյանսկի վեստնիկ» թերթերի հաղորդումներով մեր հասարակական կազմակերպությունների միջոցով հնարավոր է եղել հավաքել 200.000 ոռուլի... Ինչքան հայ ենք մենք ազատագրել այդ հավաքված գումարով՝ 11.000, միայն 11.000: Իսկ մնացյալը, չէ՞ որ մեզանից յուրաքանչյուրը վստահ է, որ 11. 000 թիվը վերջնական չէ, գերության մեջ դեռ կան հազարավոր հայեր, որոնք դատապարտված են մահվան, եթե նրանց չփրկագնենք: Անհրաժեշտ է նրանց բոլորին փրկագնել»²⁵: Սակայն հոդվածագիրը վստահ է, որ միայն հասարակական ուժերով անհնար է իրագործել այս հսկայական խնդիրը, ինչքան էլ որ հարուստ և հայրենասեր լինեն հայերը: Անհրաժեշտ է, որ Աստանտի «փոքր դաշնակից» Հայաստանն այդ երկրների պետական աջակցությունը ստանա²⁶:

Խարբերդ-Դերսիմ-Երզնկա փրկության ճանապարհը

«Մեկ հայ՝ մեկ ոսկի» ֆոնդի միջոցներով առաջին ազատագրվողները եղան Դերսիմում գերության մեջ պահվող հայերը: Դերսիմի քրդերը, որոնք գրեթե միշտ հանդես են եկել իրենց հակաթուրքական և ապակենտրոն դիրքորոշմամբ, զանգվածաբար դասալքելով թուրքական բանակի շարքերը, 1916-ին ամբողջովին վերահսկում էին այս լեռնային շրջանը: Հայոց ցեղասպանությունը վերապրող Վահե Հայկը²⁷, խոսելով «Մեկ հայ՝ մեկ ոսկի» ծրագրին քրդերի հետ համագործակցության մասին, գրում է. «Ասոնք լավ գիտեին հայերու գլխին եկածը, այս երթեւեկի պատեհությամբ յարաբերությին մշակեցին պահուրդված հայերու հետ և կրցան թե՛ շահու աղբիւր մը բանալ և թէ հայեր առաջնորդել դէպի ապահով կայքեր: Փրօֆ. Լիլեճեանի փրկարար փախուստը բացաւ փրկարար ճանապարհ մը տանջուած հայերու առջև»²⁸:

1916 թ. մի քանի ամիսների ընթացքում «հայերի փրկության ճանապարհ»-ով (այն անցնում էր Խարբերդից Դերսիմի լեռներով դեպի Երզնկա) փրկագնվեց մոտ 10 000 հայ²⁹, իսկ որոշ աղբյուրներում՝ 20.000³⁰: Որոշ աղբյուրներում նշվում

²⁴ Армянский вестник, № 44, 1916, стр. 10.

²⁵ Նույն տեղում:

²⁶ Նույն տեղում:

²⁷ Վահե Հայկ (Վահե Մկրտչի Տինճյան)-(1896, Խարբերդ – 1983, Ֆրեզնո)-արևմտահայ գրող, խմբագիր, բանասեր և պատմաբան, Ռամկավար ազատական կուսակցության գործիչ:

²⁸ Վահե Հայկ, *Խարբերդ և անոր ոսկեղեն դաշտը* (Յուշամատենան պատմական, մշակութային և ազգագրական), Նիւ Եորք, 1959 թ., էջ 1447:

²⁹ Նույն տեղում, էջ 1429:

³⁰ Սասունի Կ., նշվ. աշխ., էջ 112:

է, որ այս ճանապարհով փրկագնված առաջին հայը խարբերողի հայտնի մտավորական Տոնապետ Լյուլեճյանն էր³¹։ Նա 1915-ին ձերբակալվել էր խարբերողի հայ երևելիների հետ և Մեզրեի բանտում թուրք ոստիկանների կողմից ենթարկվել խոշտանգումների³²։ Նրա համար հայերը քուրդ Մեհմեդ Ալի աղային վճարեցին 50 օսմանյան ոսկի։

Մեծաթիվ խմբերով ազատագրված հայերին ռուսական բանակի կողմից օկուպացված շրջաններ՝ հատկապես Երզնկա, տեղափոխելու համար ստեղծվեց ազատագրվածների անվտանգ տեղափոխումն ապահովող հատուկ զինված որոնողական խումբ Մոսկվայի հայկական կոմիտեի (ղեկ. բժիշկ՝ Արշակ Պողոսյան) և հայ կամավորականների (ղեկ.՝ Մերաստացի Մուրադ) համատեղ ջանքերով³³։ Խմբի մեջ ընդգրկված երիտասարդները քաջաձանոթ էին տեղանքին, առավել անվտանգ երթուղիներին։ Այս խմբի անդամներից էր հայտնի չմշկածագցի Վահրամ Տեր-Մանվելյանը³⁴։ Նրա մասին հայ վրիժառու, Նեմեսիս օպերացիայի մասնակից Սողոմոն Թեփլիբյանը, ով ևս Մուրադի որոնողական խմբի անդամ էր, գրում է. «Նրա մեկ ոտքը Տերսիմ էր, միւսը՝ Երզնկա. յաջողել էր քիւրտերի հետ կապեր հաստատել, որոնց մէջ Մուրատի «Մէկ հայ մէկ ոսկի» ազդարարութիւնը լայն ժողովրդականութիւն էր ստացել։ Չմշկածագցին ճշգրտորէն կատարում էր այդ հրահանգը՝ վճարելով քիւրտերի կողմից ներկայացուած ամէն հայի համար մէկ օսմանեան ոսկի և այդ միջոցով ամէն օր քաղաքում յայտնում էին նոր ու նոր ազատագրուածներ»³⁵։

Առավել հեշտ էր կազմակերպել Երզնկայի մոտակա քրդաբնակ շրջանների հայերի ազատագրումը։ Հեռավոր լեռնային շրջանների քրդերի հետ բանակցություններ էին վարում Երզնկայի քուրդ բեկերն ու շեյխերը³⁶։ Կախված երթուղու երկարությունից՝ գլխագինն ավելանում էր։ Դա քրդերն անվանում էին «տեղափոխության վճար»³⁷։ Բացի դրանից, գլխագնի գումարի մեջ հաշվարկում էին ուտելիքի և այլ ծախսեր։ Պետք է նշել, որ եթե 1916 թ. ամռանը մեկ հայի համար քրդերը պահանջում էին 20-40 ռուբլու (1-2 օսմանյան լիրա) համարժեք գումար, ապա նույն թվականի վերջին՝ կապված ռուբլու արժեզրկման հետ, միջինը կազմում էր 30-40 ռուբլի³⁸։ Ազատագրված հայերին տեղափոխում էին Երզնկա, որտեղ նրանց խնամքը ստանձնում էին հայկական կազմակերպությունները։

³¹ Տոնապետ Կարապետի Լյուլեճյան(Բագրատ)-(1875, Խարբերդ-1917, Երզնկա), մտավորական, ուսուցիչ։ Եփրատ քղեջի շրջանավարտ(1897)։ 1909-11 թթ. սովորել է Քորնուելի և Եյլի համալսարաններում։ ԱՄՆ-ից վերադառնալով Խարբերդ՝ դասավանդել է Եփրատ քղեջում։ Նրա կյանքի և ստեղծագործական գործունեության մասին մանրամասն տե՛ս *Հասկարադ քրոֆ. Տ. Կ. Լիլե-ճեանի(Բագրատ) գրական վապուսկը և 1915-ի բանտի յուշերը*, Ֆրեզնո, 1955։

³² Վահե Հայկ, *նշվ. աշխ.*, էջ 1446։

³³ Սիրմէնեան Գ., *նշվ. աշխ.*, էջ 411։ Տե՛ս նաև *Армянский вестник*, №48, 1916, էջ 15։

³⁴ Անդրէասեան Վ., *Հազարապարում*, հատոր Բ, Պէյրութ, 1984, էջ 69։

³⁵ Թեփլիբեան Ս., *Վերլիշումներ (Թալեաթի տհաքելումը)*, գրի առաւ Վահան Մինախորեան, Գահիրէ, 1953, էջ 100։

³⁶ Մանրամասն տե՛ս *Армянский вестник*, № 48, 1916, էջ 15։

³⁷ *Նույն տեղում*, էջ 15։

³⁸ *Նույն տեղում*, էջ 15, 16։

Որբահավաք աշխատանքների կազմակերպումը

Գերության մեջ գտնվող հայերի թվաքանակի և նրանց գտնվելու վայրի վերաբերյալ տեղեկություններ էին տալիս նաև Երզնկա և Էրզրում վերադարձած հայերը: Ի դեպ, կարևոր և դժվարին գործ էր հայ կանանց և երեխաների հայտնաբերումը մահմեդական տներում կամ հարեմներում: «Մեկ հայ՝ մեկ ոսկի» հայահավաք առաքելության կազմակերպիչներից մեկը՝ Սեպուհը, իր հուշերում անդրադառնալով այս փաստին, որոնողական գործողություններն անվանում է «հայախույզ»³⁹: Որոնողական խմբերի մեջ ընդգրկվեցին նաև ցեղասպանությունը վերապրած հայ կանայք (բաբերդցիներ տիկին Զարուհին (ազգանունը հայտնի չէ), Սրբուհի Չուգուրյանը և Գեղեցիկ Խանճյանը), որոնք շրջիկ վաճառականների քողի տակ մտնում էին թուրքերի կամ քրդերի տները և երբեմն նաև կաշառքի միջոցով տեղեկություններ հայթայթում գերության մեջ պահվող հայերի վերաբերյալ⁴⁰:

Փրկագնված հայերի անուններն ընդգրկվում էին Մոսկվայի հայկական կոմիտեի հատուկ թոցիկ խմբերի կազմած ցուցակներում, որտեղ նաև նշվում էին նրա տարիքը, մահմեդական «տիրոջ» անունը, նրա համար վճարված փրկագինը⁴¹: Ազատագրված երեխաներից⁴² շատերը (հիմնականում մինչև 5 տարեկան տարիքային խմբի) չէին հիշում իրենց ազգանունը, իսկ ոմանք՝ նաև անունները: Վերջիններս անվանակոչվում էին իրենց ազատարարների կողմից՝ Ազատուհի, Սիրանուշ, Նոյեմզար և այլն⁴³: Ըստ այս ցուցակների՝ 1916 թ. հունիս ամսվա՝ Մասունի և հարակից շրջանների ազատագրվածների թիվը շուրջ 13.500 էր, իսկ Մուշի և Տիգրանակերտի շրջաններում՝ 4-5000⁴⁴: 1916 թ. հունիս-հոկտեմբեր ամիսներին Երզնկայում և նրա շրջակա բնակավայրերում ազատագրվեց 4671 մարդ, որից 450-ը 4-12 տարեկան որբեր էին⁴⁵:

Պետք է նշել, որ առավել դժվար էր հայտնաբերել թուրքերի մոտ գերության մեջ պահվող հայերի թիվը, քանի որ, ինչպես նշում է Գ. Սուրմենյանը. «... թուրքերը իրենց մօտ գտնուած հայերը կը թաքցնէին խիստ զգուշությամբ»⁴⁶: Ի տարբերություն քրդերի, թուրքերի մոտ պահվում էին բացառապես երեխաներ և երիտասարդ աղջիկներ. վերջիններս գտնվում էին հիմնականում հարեմներում: Թուրք տներն իրենց գերիներին հայկական կողմին վերադարձնել չէին ցանկանում: Մահմեդականները և հատկապես թուրքերը, հայ երեխաներին որդեգրելիս առաջնորդվում էին շարիաթի այն հայտնի դրույթով, որ մահմեդականացնելով այլակրոն երեխաներին՝ նրանք կարժանանան Ալլահի ողորմածությանը⁴⁷:

³⁹ Տե՛ս Սեպուհ, *նշվ. աշխ.*, էջ 296:

⁴⁰ Նույն տեղում: Տե՛ս նաև Սիւրմենեան Գ., *նշվ. աշխ.*, էջ 409:

⁴¹ Տե՛ս *Армянский вестник*, № 12, 1917, էջ 15:

⁴² Ազատագրված երեխաները 3-13 տարեկան էին, տե՛ս *նույն տեղում*:

⁴³ Տե՛ս *նույն տեղում*:

⁴⁴ Մասունի Կ., *նշվ. աշխ.*, էջ 112:

⁴⁵ Նույն տեղում:

⁴⁶ Սիւրմենեան Գ., *նշվ. աշխ.*, էջ 409: Տե՛ս նաև *Армянский вестник*, № 12, 1917, էջ 9:

⁴⁷ Մելքոնյան Է., *Հայկական բարեգործական ընդհանուր միության պատմություն*, Երևան, 2005 թ., էջ 98:

Թուրքական գերությունից Երզնկայում հայերին ազատագրելու դժվարին առաքելությունն իր վրա վերցրեց վերը հիշատակված Տոնապետ Լյովենյանը 1917-1918 թթ.: Ջորավար Անդրանիկը, ով անձամբ ճանաչում էր Տ. Լյովենյանին, նրան համարում է **հայ առաջին որբահավաքը**՝ այդ մասին գրելով իր օրագրության մեջ. «Տեղյակ էինք թե ինչպես խումբ մը հայ քաջերու հետ միասին թուրք տուններէն դուրս բերած էր հայ որբերը և իբր հարճ ու սպասուհի ծառայեցուած հայ աղջիկներն ու կիները: 400-500 երախաներու և աղջիկներու ազատագրումը անոր կը պարտինք: Ան մեր եղեռնի պատմութեան մէջ *առաջին որբահավաքը* եղած էր, որուն ոչ պետութիւն մը եւ ոչ ալ կուսակցութիւն մը չէր օգներ»⁴⁸:

Անապաստան, խնամագուրկ, վայրենացած կամ «մաուզի» որբերի հավաքագրումը

Երբ գործի դրվեց «Մեկ հայ՝ մեկ ոսկի» ծրագիրը, որը 1916-ին ազդարարեց Ցեղասպանությունից մազապուրծ հայության բեկորների ազատագրումը և սկիզբ դրեց որբահավաք գործընթացին, ակնհայտ դարձավ, որ անհրաժեշտ է ոչ միայն ազատագրել մահմեդական գերության մեջ հայտնված հայ երեխաներին և կանանց, այլև հավաքագրել կոտորածներից և տեղահանության սարսափներից մազապուրծ այն երեխաներին, ովքեր ապաստան էին գտել լքված, անմարդաբնակ բնակավայրերում, ավերված տներում, անտառներում, քարայրներում՝ հեռու մարդկությունից և քաղաքակրթությունից: Արևմտյան Հայաստանի՝ ռուսական զորքերի կողմից գրավված տարածքներում հաճախ կարելի էր ականատես լինել այսպիսի ցավալի դրվագների: Հայկական կոտորածների իրագործումից անցել էր շուրջ մեկ տարի, և որոշ հայ երեխաներ, ցեղասպանության արդյունքում դառնալով ծնողագուրկ և անօթևան, վայրենացել էին: Անպաշտպան ու խնամագուրկ երեխաները, ովքեր ականատես էին եղել իրենց հարազատների, ծնողների սպանությանը, խուսափում էին մարդկանց հետ շփումներից՝ այլևս չվստահելով նրանց: 1915-18 թթ. ընթացքում այդ երեխաներից ոմանք կորցրել էին խոսելու, մարդկային կեցվածքով քայլելու ընդունակությունը՝ ձեռք բերելով վայրենի կենդանիներին բնորոշ հատկանիշներ, օրինակ՝ կծել, կենդանու լեշը հոշոտել և այլն: Որոնողական այն խմբերը, որոնք իրականացնում էին հայերի ազատագրումը մահմեդական գերությունից, սկսեցին անմարդաբնակ վայրերից հավաքագրել նաև այսպիսի երեխաների:

Կովկասյան ճակատում ռուսական բանակի գթության քույր Խրիստինա Սեմինան 1915 թ. ամռանը, երբ ռուսական զորքերը մտան ավերված Վան, պատմում է հետևյալ դրվագը. «Երբ եկա այստեղ [Վան- Գ. Խ.], բոլոր տներում հայերի դիակներ էին: Թուրքերը դաժան հաշվեհարդար էին տեսել նրանց հետ... Նույնիսկ քաղաքից փախչողների մեծ մասը ևս սպանվել էր: Որոշ մասն այժմ թաքնվում է անտառներում և քարանձավներում: Նրանց մեջ շատ են վայրենացած երեխաները, որոնց ծնողներին սպանել են: Օրերս իմ սանիտարները տեսել են մի այսպիսի

⁴⁸ Հասկաքաղ բրոֆ. Տ. Կ. Լիլենճեանի ..., էջ 688:

երեխայի: Նրանք փորձել էին բռնել նրան, բայց ապարդյուն: Նա ամբողջովին մերկ էր և հենց նկատեց մարդկանց, ինչպես գազանը, թաքնվեց այնպես, որ նրան այդպես էլ չգտան: Տեղի պարետը հայ զինվորներից մի ջոկատ է հավաքել, որոնք մագլցում են լեռները և ամենուր փնտրում են վայրենացած երեխաներին: Ոմանց արդեն գտել են և հանձնել պարետին: Ես տեսել եմ նրանց... սարսափելի է. ուռած փորերով՝ լոկ կաշի ու ոսկոր... ու այն աստիճանի վայրենացած, որ եթե ձեռքդ մեկնես՝ գազանի պես կծում են»⁴⁹:

Պահպանվել են նաև այդպիսի երեխաների լուսանկարներ, որոնք վկայում են ցեղասպանության տարիներին գիտական գրականության մեջ դեռևս ինչպես հարկն է չուսումնասիրված այս փաստի մասին: Հայոց ցեղասպանության ակա-նատես ֆրանսիացի ռազմական լրագրող Անրի Բարբին, ով 1916 թ. ռուսական զորքերի հետ մտել էր Արևմտյան Հայաստան, իր գրքում տպագրված լուսանկարի բացատրագրում գրում է. «Հայկական ավերված գյուղերում գտնված ահաբեկված, հյուծված, վայրենի որոշ հայ երեխաներ» (նկ. 1)⁵⁰: Լուսանկարում⁵¹ պատկերված են մի խումբ երեխաներ, որոնք կորցրել են մարդկային կերպարանքը: Սովահարությունից նրանց դիմագծերն ու մարմինները տձևացել են: Նրանք ցնցոտիներով են, ճաղատ և բոկոտն: Առաջին պլանում պատկերված երեխայի դեմքին արտացոլված են ցավն ու տառապանքը, վախն ու անհանգստությունը, սովն ու հուսահատությունը: Նրա կողքին անշնչացած ընկած է մի աղջնակ: Լուսանկարը տպագրվել է նաև ամերիկյան Կարմիր խաչի տեղեկագիր-ամսագրում⁵²: Գրեթե նույն ժամանակահատվածում լուսանկարը տպագրվել է Մերձավոր Արևելքի ամերիկյան նպաստամատույցի կողմից թողարկված հայ որբերի օգտին կատարվող հանգանակության տուփի վրա⁵³:

Քննարկվող մյուս լուսանկարի (նկ. 2) երեխան հայտնաբերվել է անապատից, որտեղ նա միայնակ գոյատևել է մոտ երկու տարի՝ սնվելով միայն խոտերով: Հայտնաբերման պահին նա լիովին վայրենացել էր: Հաջորդ լուսանկարում (նկ. 3) երեխան արդեն հոգատար ձեռքերում է. նրա մասին հոգ է տանում Մերձավոր Արևելքի ամերիկյան նպաստամատույցի աշխատակցուհին՝ Հելեն Մարի Ժերարը⁵⁴:

1916 թ. հայ վրիժառու Ս. Թեփիրյանը, ով Երզնկայում հայ կամավորականներից ստեղծված որոնողական խմբի անդամ էր և ստացել էր «որբեր հավաքողի պաշտոն»⁵⁵, իր հուշերում անդրադառնում է նաև մարդկային կերպարանքը կորցրած հայ որբուկներին. «Էրզրումի դաշտում ամեն տեղ յայտնում էին ոսկրացած, վայրենական վիճակի մատնուած մանուկներ, որոնց մեծ մասը իր գոյութիւնն էր

⁴⁹ Семина Х. Д., *Трагедия русской армии Первой Великой войны 1914-1918гг. Записки сестры милосердия Кавказского фронта*, книга вторая, Нью-Мексико, 1964, стр. 31-32.

⁵⁰ St'au Barby H., *Au pays de l'épouvante, l'Arménie martyre*, Paris, 1917, 160-161 էջերի միջև՝ ներդիր:

⁵¹ Լուսանկարի հեղինակը, վայրը և ստեղծման ժամանակն անհայտ են:

⁵² *The Red Cross Magazine*, March, 1918, p. 8.

⁵³ ՀՅԹԻ-ի *Ֆոնդեր*, ք-13, ֆո 784:

⁵⁴ St'au <https://www.flickr.com/photos/agbu/albums/72157604597404003/with/2605401782/> (դիտվել է 14.12.2017 թ.):

⁵⁵ Տե՛ս Թեփիրեան Ս., *նշվ. աշխ.*, էջ 75:

պահպանել աւերուած հայ գիւղերի փլատակներում: Ձեռք ընկնողները դողում էին աշնան տերեւի պէս. մեծ ջանք էր պէտք հասկացնելու, որ իրենց այլեւս վտանգ չի սպառնում: Մոռացել էին լեզու, հայութիւն, մարդկութիւն: Խնուսում դրանցից խմբուած էին շուրջ երկու հարիւր հոգի: Ամէն տեղ առաջնակարգ արժէք էր ստացել որբերի գործը. ամէն որբուկ մի նոր աղիւս էր ազգը վերակառուցելու համար»⁵⁶:

Ուշագրաւ տեղեկություն է հաղորդում «Առաւօտ» թերթը իր «Լեռը գտնուած եօթը որբեր» խորագրով հոդվածում, որտեղ մասնավորապէս ասված է. «Հացի տեղ խոտը համով-Ատանայէն եկող գաղթականներու կը յանձնուին Անգլիացի զինուորներու կողմէ Պոլիս բերելու համար փսիաթով մերկութիւննին ծածկած եօթը որբեր, որոնք գտնուած էին լեռներու վրայ: Երբ ուրիշ կայան մը կը հանդիպին, իրենց հաց կը տրուի. հացը խստիւ կը մերժեն, վար կը ցատկեն, խոտեր կը ժողունն ու վակոնին մէջ կը սկսին ուտել: Տարիներով խոտաճարակութեան վարժութիւնը հացը մոռցնել տուած է: Լեզու չգինալնուն համար կարելի չէ եղած հասկընալ որ տեղացի ըլլալին, միայն թէ հայ ըլլալին կըրցած են արտայայտել խաչ հանելով. անոնցմէ մին հազիւ հազ կըրցած է ցոյց տալ այն լեռը, ուր սպաննած էին իր մայրը: Որբերը կը յանձնուին Հայտար բաշայի որբանոցին»⁵⁷:

Ակնհայտ է, որ այդ երեխաներին հայտնաբերելուց հետո կարևոր խնդիր էր նաև նրանց համար համապատասխան խնամքի կազմակերպումը: Այս խնդրին հանգամանակից կանդրադառնանք մեր հետագա ուսումնասիրությունների ընթացքում:

«Մեկ հայ-մեկ ոսկի» հայահավաք առաքելության արդյունքները

Հայոց ցեղասպանության տարիներին սկիզբ առած որբահավաք առաքելությունը՝ «Մեկ հայ՝ մեկ ոսկի» կարգախոսով, արդեն 1916 թվականի մի քանի ամիսների ընթացքում տվեց զգալի արդյունք. մահմեդական գերությունից ռուսական զորքերի վերահսկողության տակ գտնվող շրջաններից՝ Էրզրում, Բիթլիս, Տրապիզոն, Վան, ազատագրվեցին տասնյակ հազարավոր հայեր, որոնց մեջ գերակշիռ թիվ էին կազմում հայ երեխաները և հարեմներ վաճառված երիտասարդ կանայք: Այդ առաքելությունն իրականացնող հայերը որբախույզներն էին: Նրանք սովորաբար հայ կամավորականներ կամ հայկական լեզեռնի զինվորներ էին: Կարճ ժամանակահատվածում «Մեկ հայ՝ մեկ ոսկի» կարգախոսը, որը դարձավ որբահավաքի ամենաարդյունավետ բանաձևը, իրագործվեց նաև Օսմանյան կայսրության այլ բնակավայրերում, մասնավորապէս Սիրիայում և Միջագետքում, որտեղ հազարավոր հայ կանայք և երեխաներ գտնվում էին արաբական տարբեր ցեղախմբերի մոտ: Նրանց ազատագրմամբ սկսեցին զբաղվել հայկական լեզեռնի կամավորները, նաև անհատներ, որոնք միսիոներների, բեդվինների դիմակի տակ շրջում էին արաբական հեռավոր բնակավայրերով, հայտնաբերում իրենց ազգակիցներին, ազատագրում և փոխադրում նրանց հայաշատ կենտրոններ:

⁵⁶ Նույն տեղում, էջ 88:

⁵⁷ «Առաւօտ» լրագիր ազգային եւ քաղաքական, 12 մայիսի, 1919, էջ 2:

Նրանցից հատկապես արժանի է հիշատակման Ռուբեն Հերյանը. նա, հայ լեզեոնականի զինվորական համազգեստը փոխարինելով բեդվինի զգեստով, շրջում է Դեր-Ջորի արաբների վրաններով, հայտնաբերում և ազատագրում է շուրջ 800 հայ երեխաների և հարեմներում պահվող կանանց⁵⁸:

Մուղղոսի զինադադարից հետո որբահավաք աշխատանքների կազմակերպումը դառնում է ոչ միայն առանձին անհատների կողմից իրականացվող հայապահպան գործը, այլև հայկական միությունների գործունեության հիմնական առանցքը: Ազատագրման հիմնական միջոցներն էին թուրք, քուրդ կամ արաբ տերերի դրամական վարձատրությունն ու կաշառքը: Այդ նպատակով 1919թ. Հայ բարեգործական ընդհանուր միությունը ստեղծում է «Ազատագրումի հիմնադրամը», որը կազմակերպում է Ազապա-Քերեքի, Հորանի և Դեր-Ջորի շրջաններում հայերի ազատագրումը մահմեդական գերությունից⁵⁹: Միության նախագահ Պողոս Նուբարը, այս հարցում մեծապես օգտագործեց նաև իր հեղինակությունն ու միջազգային կապերը: 1919 թ. հունվարին Փարիզում Պողոս Նուբարի հետ հանդիպումից հետո Հիջազի գահակալ Հուսեյին իբն Ալին կարգադրեց արաբներին վերադարձնել իրենց մոտ պահվող հայ կանանց և երեխաներին⁶⁰:

Կ. Պոլսում, նրա հարակից շրջաններում, ինչպես նաև Թուրքիայի ներքին գավառներում՝ Անգորա, Յոզղատ, Մալաթիա, Մարդին, Տիգրանակերտ, որբահավաք ակտիվ գործունեություն էր իրականացնում նաև հայկական խոշորագույն նպաստամատույց կազմակերպություններից մեկը՝ Ազգային խնամատարությունը, որը սերտորեն համագործակցում էր հայոց եկեղեցու, մասնավորապես Կ. Պոլսի հայոց պատրիարք Զավեն Եղիայանի հետ⁶¹:

«Մեկ հայ՝ մեկ ոսկին» վերածվեց հայահավաք մի շղթայի, որը տարածվեց Օսմանյան կայսրության ողջ տարածքում ու նաև Կովկասի որոշ հատվածներում և առավել կազմակերպված դարձավ Առաջին աշխարհամարտի ավարտից հետո: Եթե սկզբնական շրջանում՝ 1916-1917 թթ., որբահավաք գործունեությունը

⁵⁸ Ռուբեն Հերյան (1868/1869-Հրո գյուղ (Կովկաս)-1921, Կահիրե) - հայ որբախույզ: 1880-ական թթ. Հերյան ընտանիքը Թիֆլիսից տեղափոխվում է Թոքատ քաղաք (Սեբաստիայի նահանգ): 1883թ. Ռուբեն Հերյանը ավարտում է Թոքատի Ազգային վարժարանը, ապա մեկնում Նյու Յորք և զբաղվում ծխախոտի առևտրով: 1916թ. աշնանը նա անդամագրվում է Հայկական լեզեոնին և մեկնում Կիպրոս: Հայկական լեզեոնի տասնապետ (գաբոռալ) Ռ. Հերյանը, որը Պաղեստինյան ռազմաճակատում ակտիվորեն մասնակցում էր մարտական գործողություններին, ականատես է լինում սիրիական անապատներում ապաստանած հայ տարագիրների ողբալի վիճակին: Մանրամասն տե՛ս Պալմուրսի Եղոկիոյ Հայոց. Կերեքի, Կապուրակյան, պարմակյան եւ ազգագրական Կերեքիություններով, համադրում՝ Արշակ Ալաթյանեան, Կահիրե, 1952, էջ 1732: Ռ. Հերյանի որբահավաք գործունեության մասին մանրամասն տե՛ս Aleksanyan A., “Rescuing Armenian Women and Children after the Genocide: The Story of Ruben Heryan,” *The Armenian Weekly* <https://armenianweekly.com/2016/05/31/ruben-heryan/> (դիտվել է 10.01.2018 թ.):

⁵⁹ Մանրամասն տե՛ս Մելքոնյան Է., *նշվ. աշխ.*, էջ 99, 100:

⁶⁰ Նույն Կերեքում:

⁶¹ Մանրամասն տե՛ս Խանումյան Գ., «Կ. Պոլսի «Ազգային խնամատարություն» կազմակերպության որբահավաք գործունեությունը 1919-1920 թվականներին», *Ցեղասպանագիտական հանդես 4(1)*, Երևան 2016, էջ 83-96:

ծավալում էր գլխավորապես Օսմանյան կայսրության ռուսական զորքերի կողմից օկուպացված տարածքներում, ապա զինադադարից հետո՝ 1918 թ., այն լայն թափով ծավալվեց նաև կայսրության հարավային և կենտրոնական հատվածներում: Սկսվեց նաև հայ կանանց և երեխաների ազատագրումն արաբական հարեմներից: Այս գործում մեծ ներդրում ունեցավ դանիացի միսիոներուհի Քարեն Եփփեն, ով 1921 թ. որպես Ազգերի լիգայի Առևանգված կանանց և երեխաների հանձնախմբի կոմիսար, իր որդեգիր զավակի՝ Միսակ Մելքոնյանի հետ ազատագրեց մոտ 2000 հայ՝ օգտագործելով «Մեկ հայ՝ մեկ ոսկի» կարգախոսը: Եփփեի հայահավաք գործունեությունը կոչվում էր «Փրկության Միսիոն» կամ «Ազատարար Միսիոն», իսկ պաշտոնապես՝ Մերձավոր Արևելքի մեջ Ազգերի դաշնակցության կանանց և մանուկների պաշտպանության գործ⁶²:

1926 թ. «Մեկ հայ՝ մեկ ոսկի» կարգախոսը որդեգրեց Հայկական կարմիր խաչը:

Այսպիսով, Հայոց ցեղասպանության տարիներին ստեղծված և ծավալված որբահավաք աշխատանքների նպատակն էր մահմեդական գերությունից ազատագրել կոտորածներից մազապուրծ հազարավոր հայերի և փրկել անմարդաբնակ վայրերում ապաստանած խնամագուրկ որբերին վերահաս մահից: Որբահավաք աշխատանքների համար նյութական միջոցներն ապահովող կարգախոսի իրագործման հենց սկզբի ամիսներին՝ 1916 թ. օգոստոս-նոյեմբերին, «Մեկ հայ՝ մեկ ոսկի» ֆոնդին հանգանակվեց շուրջ 200.000 ռուբլի, որով փրկագնվեց 11.000 մարդ: Չնայած հայ հասարակարգում մարդկանց առքովաճառքը երբևէ չի խրախուսվել, դեռ ավելին, մեր հասարակության համար խորթ են ստրկատիրական հասարակարգին բնորոշ դրսևորումները, այնուամենայնիվ ցեղասպանության տարիներին հայ հասարակության մեջ քաջալերվում էր մահմեդական ստրկությունից իրենց հայրենակցին փրկագնով ազատագրելը:

ՀԱՅՈՑ ՅԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ «ՄԵԿ ՀԱՅ՝ ՄԵԿ ՈՍԿԻ»
ՓՐԿՈՒԹՅԱՆ ԱՌԱՔԵԼՈՒԹՅԱՆ ՁԵՎԱՎՈՐՄԱՆ ՀԱՐՑԵՐԻ ՇՈՒՐՋ

Գոհար Խանումյան

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

Հոդվածում քննարկվում են հայոց պատմագրության մեջ ոչ խորքային ուսումնասիրված երևույթի՝ Հայոց ցեղասպանության տարիներին ձևավորված որբահավաք առաքելության առաջացման պատճառները, տարածքային և ժամանակագրական հարցերը, կազմակերպչական աշխատանքները: Որբահավաք աշխատանքների նպատակներն էին ազատագրել մահմեդական գերության մեջ պահվող բազմաթիվ հայ երեխաների, փրկել վերահաս մահից անմարդաբնակ վայրերում ապաստանած, ծնողազուրկ, խնամագուրկ երեխաներին:

Բանալի բառեր՝ Հայոց ցեղասպանություն, որբահավաք աշխատանքներ,

⁶² Քարեն Եփփեի հայանպաստ գործունեության մասին մանրամասն տե՛ս Չոլաքյան Հ., Քարեն Եփփե հայ գողգոթային և վերածնունդին հետ, «Արևելք» տպարան, Հալեպ, 2001: Տե՛ս նաև Macartney C. A., *Refugees, the Work of the League*. League of Nations Union, London, 1931.

որբախույզ, Սեբաստացի Մուրադ, Տոնապետ Լյուլեճյան, «Մեկ հայ՝ մեկ ոսկի», «մաուզլի» երեխաներ:

ON THE ISSUE OF FORMATION OF “ONE GOLD COIN FOR ONE ARMENIAN” MISSION DURING THE ARMENIAN GENOCIDE

Gohar Khanumyan

SUMMARY

The article presents the formation of an orphan rescue mission during the years of the Armenian Genocide, which is almost uninvestigated phenomenon in the Armenian historiography. The article discusses the reasons of emergence of the rescue mission, territorial and chronological issues, as well as organizational activities of the Mission. The goal of the orphan rescue work was to liberate the Armenian children held in the Muslim captivity, as well as to rescue from death the parentless, orphaned, children living in the uninhabited places.

Keywords: Armenian Genocide, rescuing orphans, orphan gatherer, Sebastatsi Mourad, Tonapet Lulejian, “One Gold Coin for One Armenian”, “Mowgli children”.

К ВОПРОСУ О ФОРМИРОВАНИИ МИССИИ «ОДИН АРМЯНИН-ОДИН ЗОЛОТОЙ» В ГОДЫ ГЕНОЦИДА АРМЯН

Гоар Ханумян

РЕЗЮМЕ

В статье обсуждается малоизученный в армянской историографии вопрос о формировании миссии спасения детей-сирот в годы Геноцида армян. Представлены хронологические аспекты, распространенность и организационная деятельность миссии. Целью спасательной операции для сирот было освобождение армянских детей, содержащихся в мусульманском плену, а также спасение от смерти осиротевших детей, проживающих в необитаемых местах.

Ключевые слова: Геноцид армян, спасение сирот, собиратель сирот, Себастаци Мурад, Тонапет Люледжян, «Один армянин-один золотой», дети-Маугли.